

են։ Մնուանի են դաւառակիս զինագործները, իրենց շինած ամէն տեսակ կատարելագործութեան զինքերով։ Դանակագործութիւն, թամբագործութիւն և ամէնէն աւելի պղնձագործութիւնը, լաւ գործունեայ և շահաբեր վիճակի մէջ են, և իրենց արտադրած ապրանքներն իւր փնտուռին։ Բաբերդի մէջ կարուած կոշիկներն և մուճակներն մեծ համբաւ ունին բոլոր կուսակալութեան և մերձակայ բնակչաց մէջ։ Երկաթագործները կատարելապէս կ'աշխատին թէ՛ երկաթի և թէ ուրիշ տեսակ մետաղաց վրայ։ Ոսկերիչներն և գոհարաւաճառներն իւր շինեն արծաթէ, վրան սեաւ կիտառածներով զարդարուած, ամէն տեսակ իրեղէններ, այս արհեստով իւր զգածն իրայն Հայք, և իրենց հարգացուցած են, թէ՛ թուրքիոյ զանապան բաղաբաց և թէ Ռուսիոյ և Վրացայաստանի մէջ։

Բաբերդը տարին մէկ անգամ մայիս և յունիս ամիսներու մէջ տօնաւաճառ ունի, որ առաջ հինգ վեց շաբաթ և այժմ 15 օր կը տեւէ։ Այդ աւելոց մէջ բոլոր զելագոյք տեսակ տեսակ վաճառքներով բաղաբ կը թափին և Բաբերդը աւելի շարժուն և կենդանի դիւրք մը կ'առնուի։ Տեղգր. Հայաս. 68—70, Ճնպրն. Բաբ. 212—214, Նկրգր. Ողեւորութիւն, Ա. 11—14, Վ. Քիւնե, Ա. 222—226։ Եւ այլն։

2. ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՓՐԻԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՐԻԿԱՆ ԷՄՅԵՐԻՆԻ

(Երր. տես 356)

§ 9. — Ինչ որ ըսինք այ երկրաբարաոն համար, նոյնն է նաեւ ոյ-ի մասին. Ա. — Բաւաղերի մէջ ոյ կը փոխուի ու յոգնակի սեւականի և ընդհանրապէս սեւականի մէջ. օրինակի համար ձորտեղոյ 43—12, ձորտեղոյ 3—4, յ տառը հոս՝ ինչպէս վերջապանկ այ ձայնին մէջ, անձայն, միայն արմատական

նշան մ'է, ուստի արձանագրութեանց մէջ ալ զանց կ'ըլլուի։

Թ. — Բառերու մէջ ձայնաւորներու առջեւ ըստ արդի արտասանութեան՝ հին հայերէն ոյ կը հնչուի այ։ Կիլիկեանին համար այս հնչումն անտարակոյն է. հմտ. պտոյիանք, պտոյիք — *bduyeankh, bduyikh* (Պետտիք) = արաբ. *badu* (յոգն)։

Պ. — Բաղաձայններու առջեւ ոյ նշանն — արդի արտասանութիւնն հին հայերէնի հետ միաբանելով — կը հնչուի չի հետեւեալ բառերու մէջ. պալտոյն, *af. Baldwin* յոյս, *af. Lonis* (?) Գոյնք, *af. Cuilner* (տես. *Gloss*) և այլն։ Սակայն հոս ալ, ինչպէս այ ձայնին մէջ, գրութեան ձեւը տակաւ պատմական է, եթէ ոչ առ հասարակ, սակայն բազմաթիւ դէպքերու մէջ, ուղղագրութեան փոփոխութիւնը արդէն իսկ զայս կը ցուցնէ։ Այսպէս կը գտնուի քոչքոյի և քոյքոյի, որ բնականապէս *kurvd* պիտի հնչուի. այրոյն, արոյն և արուն առ *Mx. Her.* հոս դարձեալ այրոյ և այրոյ, և այլն։ Լատիներէն բառն *laudamus*, Կիլիկեան թագաւոր — օծութեան կարգին մէջ (*Sisy. էջ 474*) գրուած է չաւ, տաւոյգ, այսու ոյ = u։ Ընդհանրապէս ու-ի հետ շատ անգամ հին ոյ (*ui*) գրուած կը տեսնենք. ուժ (դաս. ոյժ). մանաւանդ դասական լեզուին, յետին դարուց մէջ, անուժ (դաս. անոյժ). անոյ (դաս. անոյ). Լեւոնի երգին մէջ (*Dul. 539, 540*) ձեւն յոս, փոխանակ դաս. յոյս-ի, և այլն։

Յետին ու գրութենէ կարելի է յառաջ բերել, որ այս բառերու մէջ ոյ ձայնը՝ յետոյ ու փոխուած է, ինչպէս ուրիշ շատ տեղեր, ուր դեռ հին ձեւը ոյ՝ հաստատուն կեցած է. Թէպէտ և այս գրութեան համեմատ ոյ-ի երկրաբարաական յատկութիւնը՝ Սմբատայ լեզուին և յետնագոյն Կիլիկեանին համար, շատ երկրայական կրնայ ըլլալ։ Սակայն հին Կիլիկեանին համար՝ միշտ ընդհանուր հնչումն *ui* պէտք է ընդունելի ըլլայ։

§ 10. Ա. — Կիլիկեանն իս՝ ձայնաւորաց առջեւ կը հնչուի = *iv*. օր. դիւան. *iv*.

1. Հմտ. արձանագրութիւնքն ի *Sir. էջ 84, 85*, և այլն։

divan, հիշանդ, և այլն; Նոյն ձայնն ունի
 ին նաեւ բառերու վերջը, ինչպէս կը տես-
 նուի արդի գաւառաբարբառներու միաձայ-
 նութենէ, որոնք նոյն գիրքին մէջ հին iv
 պաշած են: Ուստի կ'իլ. կռիւ = griv, և այլն:

Յ. — Քաղաքային երևույթ է՝ կիրկիկեանն
 և միաբարբառ հնչում մ'ունի, և հիշող մի-
 րին ձայն մը կը հանէ ընդ մէջ հին հայերէնի,
 իսկ ին և տոնոր համեմատական արդդի ի-ի,
 ձայն մը որ հինն իսկ արաքոսեան քիչ մը մեր
 —ին կը համատաստարեմէ՝¹ Հմմտ. կիսա-
 (տէր) = χύρος, mgr. քըր, ինչպէս որ ար-
 դէն հին ժամանակները յուն. ρ ή-ով տա-
 րագրաբոված է: Գրութեան մէջ ալ, ինչպէս
 կ'ըսէ 79-13 փոխանակ կ'ըսէ-ի, իսրահը Dipl.
 Sarv. իրենք-ի՝ տեղ, կ'երեւի իս-ի բաղա-
 ձայններու տողէ միաբարբառի յատկու-
 թիւնը:

§ 11. — Ինչպէս նոր հայերէն արտասա-
նութենէ է որդի գաւառաբարբառներէ կ'ի-
մացուի, կ'իլկկեանի մէջ ալ եւ շնանը = ev
շնչելու է, երբեմն չիւստառ վանկի մէջ iev,
բայց ոչ = eu, Հմմտ. կիլ. Լեւոն = byz.
Λεβούνη, արաբ. الجور Lang. Էթ 217.

1. Բնորոշ այս արտասանությունը ունենք
բուն գերմաներենի, ուր հին բարձր գերմանե-
բաները կարողացան այս արտասանությունը, այս ինչի-
ն է գրույթի մեջ, մինչև միջին բարձր գերմաները հը-
հանել, սակայն ձայնական զորույթի մեջ երկար
ü-ի հնչյունը ստանալ էր այնպես որ ahd. iu
բուն է iu, բնիզականակի mhd. iu = ü. Հիմա.
Braune, Ahd. Gramm. էջ 38:

2. Ձեր շատ այս գրական երեւոյթին կը հանդիպե՞նք արդե՞ք, քան զվերիինքանք նախապէշ ժամանակէն մէջ՝ հետեւեալ կերպով գրութեան մէջ. **ձիւն, ձիւն, ալմաձիւն, յաւձիւնաւ, յաւձիւնաւ, ձանձիւնեմ, ձնեմ, ձիւնեմ**։ **սփիւն, սփիւն**։ **գաւրիշի, գաւրիշի, շիշի, փիշի, փիշի, փիշի, փիշի, փիշի**։ **նաշիւ, շաշիւն, շաշիւն, շաշիւն, ձիւն, ձիւն**։ **իս-ով գրութեան յայտարարութիւն մէջ սկզբնականն է. առաջին անգամ՝ ասոր տեղ ինչ կ'երեւի գտական կըզուգ յետին ժամանակները եւ աւելի վերջ։ Այս ինչ հաստատապէս միաբարձրաւ հնչում է մ'առին եւ կը ներկայացնէ մ' ձայնիւ անադարաւ, կոյս օովորական ի-ինչ բուրբուրին տարբեր։ Դասական կըզուգ վերջին ժամանակները, այս բառերու մէջ, շատ տեղ երբորդ գրութեան մ'աւ ժամկուսած կայ, այս ինքն է՝ եւ-ով. օրինակի**

§ 12. Ա. — Զայնաւորներու առջեւ և բա-
րեւու վերջը առ կը հնչուի = аѵ ինչպէս հին
լեզուին մէջ. այոպէս օրինակի համար, հին
յուն. σάββατον տառագարձութեամբ կ'ըլլայ
սաշաւն. տաճկ. савус = չառչռ և չափռչ,
որովհետեւ առ և ալ գիրաւ գերար կը փո-
խանակեն : — Բառերու վերջը առ = аѵ
հնչուածն, որդի հայերէնն հնայն պատշաճեցը-
նելով, իբր աներկայն ընդունելու է :

Յ. — Գրեթէ 1000 թուականէն առաջ աւերկաբարբառն համադօր էր սուղ, բաց օ զրին. հմմտ. այս նկատմամբ Arm. Gramm. էջ 328: Ըստ այսմ ուրեմն աւ՝ բաղաձայններու առջեւ մեր կիրիկեան միջին հայերէնի մէջ ուի ձայնն ունի և փոխառեալ բառերու մէջ կը համապատասխանէ օ ձայնին. այսպէս օրինակի համար ապրիւր = afr. otrier. աշրրի = afr. otrrei, otrreid, գաւաճ = afr. conse. չըրտաւաւն = յուն. λεγῶν:

§ 13. - Սակայն - ճիշտ բացատրելու համար - չին առ-էն յառաջ եկած 0 ձայնին համար ԺԲ դարու մէջ յատուկ, յունարէնէ փոխառեալ նշան մը երեւան կ'իլլէ, այս է 0 (= յն. *οιηχρον*) որ, թէպէտ և ի մասն

Համար կշիռ, կշիռն և կշեռ, շիշ, շիշը և շեղ,
փիղ, փիղը և փեղ, փիղո՞ծ, փխչո՞ծ և փեղո՞ծ, ոռ,
շիշի, ոռիշիղ և ոռիշիղ, շաշիղ, շաշիշ և շաշեղ, և
այլն. այս կը ցուցնեն որ սկզբնական խ-ը գերն
հոսն հայ տառերու առկիւ մըջին հայերէնին մըջ
է եղած է: Ասոր համար դասական լեզուի յե-
տին ժամանակները, և աւելի վերջ, անկարելի
էր որ և կը շայ տառերու առկեւ եղող սկզբ-
քնական ի դիրք. հին զուտ ձայնը ներկայա-
ցուցած ըլլայ՝ ժամանակը թէ սկզբնական ձայ-
նը, որովհետեւ դ և թմանձը հնչուած մ'ուռնին
յաճախ օ (ն) ու՛ղ կը խառնուէր, և որովհետեւ
որդի ձայնին հին առեւ իւ տառն կը համա-
պատասխանէր — ըստ սրուած ւն (իշ) իւր հին
երկըարբառական հնչումը կարուսած և ն եղած
էր — ի գիրն այդ զէպգբիս մէջ այն յետանգոյն
ժամանակաց մէջ իս-սղ լու կը զորուէր: —
Պէտք չէ ասոնց հետ շիւրիւղի հետեւեալ զէպ-
գբին, ինչպէս. դաս. երկիւղ. տա. երկիւղ. դաս.
իւր (յ)իւրմէ, տա. իւր, իւրմէ, ուր սկզբնական
երկըարբառական հնչումն ւն, սիւրիւն ն (իշ) միա-
բարբառանէ՛ն: (ի) այսինքն քաց, խառն ձայ-
նի փոխառեալն:

նաւորի միջին հայերէնի համար միայն յարմար է, սակայն ինչպէս յայտնի է դասական գրականութեան ձեւագրաց մէջ եւս մտած է, ուր կանոնաւորապէս հին աւ = au ձեւին տեղ կը գտնենք, և բնականաբար արտասանութեան¹. մէջ ալ աւ ձայնը պիտի ներկայացնէ: Մեր միջին հայերէնի մէջ ընդհանրապէս հին աւ = au ձեւին տեղ օ = օ կը դրուի, ի թաց առնելով սակայն արձանագրութիւնները, որոնց մէջ² նոր օ նշանը ամենեւեւ մուտ չգտնել, և հին աւ գրուած թիւնը դեռ պահուած է միջին հայերէն օ-ին տեղ: Այսպէս՝ արձանագրութեանց մէջ կը կարդանք. հայր. Sır. 72, յամին 1213. արեւիկին Sır. 73, ամ 1286. հզարտ Sır. 75, ամ 1215, նշանաւոր նոյն, արտ նոյն էլ 75, և այլն: Միջին դար. JAss. Ant. կայ ըստ կանոնի օր, նշանօր (գործ. նշան բառի), հօր (սեռ. հայր բառին), և այլն: Օտար և փոխառեալ բառերու մէջ — որովհետեւ երկու նշանն ալ, աւ և օ միեւնոյն հնչուում կը ներկայացնեն — երբեմն մին և երբեմն միւսը՝ օտար լեզուաց օ գրին կը համապատասխանեն. այսպէս օրինակի համար. սօր = afr. sol. սօրեր = afr. solier. սիւն = յն. σύνωρος, σύνωρον. նօտար = յն. νοτάριος, Մոնթֆորտ = afr. Montfort. Կիօրդին = afr. Guilford. Օքսենց = յն. Αυσέντιος (Oxentios). շաշառիկ և շօշոխա (Հմմ. Gloss.). տիպան և տիպօն. Պապեասն և Պապասօն որ և տառագրուած է Baberon: Հմմտ. վերագոյն աւ = օ-ի ներքեւ, աշրիւ, աշրիւ, և այլն³ Յետնագոյն գրութեան մէջ աւ կամ օ, ու-ի հետ ալ կը փոխանկուրի, այսպէս օրինակի համար շօշոխի և շօշոխի = afr. Josselin. Ըտարեւ և Ըտարեւ. հալցցօղ, հօլցցօղ և հոլցցօղ. հաւն, հօն և հոն, և այլն:

ԳԻՏՈՂ. — Զարմանալի է տեսնել որ քանի մը սակաւաթիւ վերլուծագիր ձեւագրաց մէջ, ձայնաւորաց առջեւ փոխանակ աւ = av-ի, օ կը գրուի. յայտնապէս սխալ, որովհետեւ հոս օ տառն av ձայնը պիտի ներկայացնէ: Այսպէս օրինակի համար S.-R. Rb-ի մէջ, սպ. Bruns

et Sachau, բիթո = perav էլ 116, մերձօր = mercavor էլ 116. օտարն = avurn էլ 117, հօս. սարեցի = havasareցի էլ 98. առօն = araviel էլ 107. իրօացի = iravaci էլ 107. իրօանցն = iravanցն էլ 110. սպաստորեւ = sbasavoron էլ 111. միօրոտարեւ = miavoroutun էլ 112, և այլն: Բաղաձայններու առջեւ ընդհանրապէս նոյնպէս կը մնայ օ = օ, օրինքն էլ 97. փաղ. յօղ էլ 105 բառերու մէջ, և այլն: Եւ ինչպէս միշտ աւ = օ = a, այսպէս ալ հոս օ = օ = av. Հետեւաբար թէպէտ և անհէշտ կերպով. անոնց զօրծածութեան միջոց մը կը սահմանուի զիմելով դէպ ի համագործութեւն այս տառից:

§ 14. — Յաւելուած. — Բաղաձայններու առջեւ ալ աւ, ի, ոյ, ալ կը հնչուին = av, iv, uy, ay (և ոյ օ, ü, ui, ai) երբ հին հայերէնի մէջ ալ ասոնց նոյն ձայնը համապատասխան է, և այն. ա. եթէ իրենց և յարորդ բաղաձայնի մէջ ձայնաւոր մը կորուսած է, այնպէս որ սկզբնական և յատուկ ձեւով ձայնաւորի առջեւ հանդիպին: Այսպէս օրինակի համար կիլ. հաւելիւ = դասական հաւաւիւ. կիլ. հաւաւ = դաս. հաւաւաւ. կիլ. հիւնդոտրիւ = դաս. հիւնդոտրիւ: Այս հնչումը կը ստեղծուի կրկնակ գրութեանց միջոցաւ, ինչպէս ավտաւ, հիվընդոտրիւ, ինչպէս նաեւ համեմատելով արդի լեզուին հետ, որ միշտ նոյն ձայնը կը ցուցնէ — Համեմատելու այսով դաս. աղանիւ = uŕam. (սկզբնական հայ.) *աղանիկ ինչպէս լեհահայ ayvenik (Han. 22) ձեւն շլմարտանման կ'ընէ. գաւիթ եւ. սեռ. գաւիթ, շաշիղ յօղն. սեռ. շաշիղ, և այլն, Հմմտ. Arm. Gramm. էլ 2: — Բ. — Եթէ անձայն աւ, ի, և այլն, իրմէ վերջ յետագաս մասնակի մը յաւելումով բառի մէջ մնացած է, Որովհետեւ այս դէպքիւ մէջ թէ հին և թէ նոր հայերէնի մէջ աւ, ի, իրենց սկզբնական ձայնը av, iv կը պահեն, կրնանք մենք ալ նոյնը՝ կրկնակ միջին հայերէնի համար ալ ընդունել, և ըստ այսմ պէտք է կարդալ. կոթիւն (= griv-+n), հալան (= halav-+n), կտանի (= gdav-+ni), և այլն:

1. Հմմտ. Arm. Gramm. էլ 3. Ժանսթ. 3. ինչպէս նաեւ ZDMG. 30, էլ 67, և այլն:

2. ինչպէս որ Արշակունի՝ Արարատայ, Սի-

սականի և Շիրակայ մէջ Հրատարակած արձանագրութեանց ակնարկ մը տալով կը տեսնուի:

ԳԻՏՈՂ. — Հոս ալ սկզբնաբար ի՞նչ է աշխատել
 և արի առջեւ է, որովհետեւ կրիւն բուն = հին
 հայ. կրիւն, uřarm. *krivan. կտասնի = *kta-
 vani, և այլն:

Բացառութիւն մը կը կազմէ միայն յոգն.
 քործիականն առք և իւր ձեւերով. Դասական
 լեզուին համար արդի աւանդութիւնը հոս
 ok (= հին avk) հնչումը կու տայ. նմա-
 նապէս iuk (Aid. II, էջ 372), և ոչ, ինչ-
 պէս ի սկզբան եզակի համապատասխան հո-
 լովոյն նայելով, կարելի էր համարել avk և

ivk: Այս հնչումը շատ իրաւացի և յարմար
 կը գտնեմ ես գոնէ վերջին ժամանակաց
 դասական լեզուին համար. որովհետեւ Կի-
 լիկեան միջին հայերէնի համար վերոյիշեալ
 մասնիկները անտարակոյս կը հնչուին = ok
 և (ինչպէս ցարդ եւս կայ) ük, ինչպէս որ
 հաւասարապէս օր գրութենէ ալ կ'իմացուի.
 Սակայն միջին հայերէն ok կը ներկայացնէ
 հին հայերէն auk մը, և միջ. հայ. ük, հին
 հայերէն iuk մը, Հմմտ. Չայնաբանութիւն
 § 71 և § 73 Ա. Շարայարեի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

(Շար. տես յէջ 259)

ԱՁ = ԱՌԱՋԻՆ ՉԱՅՆ

Օրհ - նես - ցուք ըր Տէր - զի փա -
 ազ - և փա - առ - ևս - որ -
 եալ:

ԱԿ = ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՂՄ

Օրհ - նես - ցուք - ը - զը - Տէր -
 զի փա - ազ - և փա - առ - ևս - որ -
 եալ: